

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ
Рябініна О.В.

“ 30 ” травня 2019 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 2.4: “ЦИВІЛІЗАЦІЯ І ПРОГРЕС. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОСТІ”

План

1. Цивілізація: сутність та історія поняття. Цивілізаційна типологія суспільства.
2. Техніка і суспільний прогрес.
3. Глобалізація та її соціокультурні наслідки.
4. Глобальні проблеми людства: сутність та класифікація.

Час проведення: 2 години.

1. Цивілізація: сутність та історія поняття. Цивілізаційна типологія суспільства

Одним із ключових понять при характеристиці розвитку сучасного суспільства є „цивілізація”. Воно вживається у багатьох значеннях, тому важливо з’ясувати його походження та головні тлумачення.

Поняття „цивілізація” (від латин. *civitas* – місто, міська община) виникло у другій половині XVIII ст. Французькі просвітителі **А. Тюрго** (1727–1781), **Ж. Кондорсе** (1743–1794) використовували його для позначення соціального ладу, що базується на засадах розуму та справедливості, суспільства, де панує свобода і закон. Водночас Ж.-Ж. Руссо, І. Кант вважали, що цивілізація становить загрозу гуманності, протиставляє розум моральності, реалізує насильство над навколишньою природою і душею людини. У І. Канта цивілізація як сума бездуховних матеріальних цінностей протиставлялася культурі – духовному феномену, що уславляє людину.

Зіставлення поняття „цивілізація” з поняттям „культура” було характерне і для дослідників XIX–XX ст., хоча одностайної думки тут до цих пір не склалося. Так, Ф. Енгельс пов’язував виникнення цивілізації з певним етапом розвитку культури, коли виникають міські поселення, класи і писемність. **О. Шпенглер** (1880–1936), навпаки, розумів цивілізацію як епоху застою та занепаду культури, її смерть, згортання і застигання, що відбувається періодично через кожних 1000 років. **А. Тойнбі** (1889–1975) визначав цивілізацію як цілісне в соціокультурному відношенні, обмежене у просторі та часі людське суспільство. Він розглядав світову історію як сукупність історій самостійних цивілізацій. **К. Ясперс** (1883–1969) приділив основну увагу „цивілізаціям осьового часу” (Греції, Іудеї, Індії, Китаю), існування яких він пов’язував з періодом 800–200 рр. до н.е. Саме в цю епоху, на його думку, представники зазначених цивілізацій внаслідок суттєвих природно-кліматичних, економічних, суспільно-політичних змін стали усвідомлювати буття в цілому і себе у межах власних можливостей. Відбулося відкриття розуму та особистості, усвідомлення простору й часу. Решту давніх народів

філософ визначив як неісторичні: їх суспільство в основі своїй залишилося традиційним.

Існуючі нині визначення цивілізації ґрунтуються на різних засадах – географічних, етичних, культурних, теологічних, техніко-економічних. Предметом цивілізаційного розгляду історії стає становище суспільства, протилежне природному становищу, яке визначається суспільним прогресом. Отже, **цивілізація – це соціальна організація суспільного життя, яке характеризується певним ступенем оволодіння силами природи, техніко-технологічним базисом і загальним зв'язком індивідів або соціальних груп для відтворення суспільного багатства, функціонування і розвитку цього життя.**

Поняття цивілізації у соціально-філософській та історичній літературі вживається в чотирьох головних смислах:

- як синонім культури (А. Тойнбі);
- як стадія деградації та занепаду певної локальної культури (О. Шпенглер);
- як ступінь розвитку людства, що змінює стадію варварства (Л. Морган (1818–1881), Ф. Енгельс);
- як рівень розвитку певного регіону чи окремого етносу.

Цивілізація є соціальною організацією, яка характеризується прогресом суспільного розподілу праці і розвитком інфраструктури, що посилює зв'язки індивідів та соціальних спільнот. Метою цивілізації є відтворення та примноження суспільного багатства.

Формаційний та цивілізаційний підходи дозволяють вивчати різні аспекти історичного процесу. Якщо в основі формації перебуває економічний базис, то фундаментом цивілізації в цілому та окремих її ступенів є техніко-технологічний базис. У зв'язку з цим дослідники визначають три етапи розвитку світової цивілізації – традиційна (землеробська або аграрна), індустріальна та постіндустріальна (інформаційна) цивілізація. Поняття „цивілізація” використовують на різних рівнях: як філософське поняття для

позначення соціальної форми руху матерії, як загальна характеристика єдності світового історичного процесу, як соціокультурний тип, як конкретно-історична соціальна освіта. Відповідно класифікація цивілізацій може бути здійснена за регіонами, за стадіями історичного розвитку, за формами релігії та багатьма іншими критеріями. Ми зосередимо основну увагу на **глобальних** або **світових цивілізаціях** – масштабних етапах в історії людства, що характеризуються специфічним технологічним та економічним способами виробництва, особливими суспільними відносинами й рівнем розвитку культури, певним рівнем потреб, інтересів людини.

У сучасному світі існують різноманітні форми суспільства, що суттєво відрізняються одна від одної за багатьма параметрами. Так само і в історії людства можна помітити, що суспільство пройшло в своєму розвитку різні етапи. За якими ж критеріями можна визначити історичні типи цивілізаційного розвитку людства?

Поширеним нині є поділ історії на три цивілізаційні типи – традиційна (аграрна), індустріальна (техногенна) і постіндустріальна (інформаційна) цивілізації. Аграрна цивілізаційна революція, яка відбулася 6–8 тис. років тому, здійснила перехід від споживацького типу життєдіяльності до продуктивного; індустріальна революція пов'язана з появою машинного виробництва (XVI–XVII ст.); інформаційна революція, в яку вступають найрозвиненіші країни сучасності, є початком нової цивілізації.

Чим же відрізняються типи цивілізацій від типів суспільно-економічних формацій? На відміну від формаційної типології суспільства, яка базується на економічних структурах, певних виробничих відносинах, поняття "цивілізація" фіксує увагу не лише на економічній і технологічній сфері, а на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства – матеріально-економічній, політичній, культурній, моральній.

Творцями концепції трьох історичних типів суспільства стали американські соціологи Д. Белл і **О. Тоффлер** (нар. 1928). За основу їх цивілізаційної схеми була взята технологія як сукупність виробництва і певного

типу використовуваного знання. Пізніше при аналізі типів цивілізації більшу увагу почали приділяти соціокультурним факторам.

Під **традиційним суспільством** дослідники розуміють докапіталістичні (доіндустріальні) суспільні уклади аграрного типу зі способом соціокультурної регуляції, заснованим на традиції. Традиційне суспільство охоплює не лише періоди стародавності і середньовіччя, цей тип соціальної організації зберігся і до наших днів. Багатьом країнам, що розвиваються, і нині притаманні риси традиційного суспільства. Його **головними ознаками** є:

- аграрна спрямованість економіки та екстенсивний тип її розвитку;
- високий рівень залежності від природно-кліматичних, географічних умов буття;
- консерватизм у соціальних стосунках і способах життя; орієнтація не на розвиток, а на відтворення і збереження усталеного порядку і наявних структур соціального життя;
- негативне ставлення до будь-яких нововведень (інновацій); пріоритет традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету;
- високий рівень залежності людини від соціальної групи і жорсткий соціальний контроль; різка обмеженість індивідуальної свободи.

Основою індустріального (техногенної) суспільства став розвиток масового машинного виробництва, що розпочинається при переході від Середніх віків до Нового часу. Екстенсивний тип соціального розвитку змінюється на інтенсивний. Найвищими принципами життя людини і суспільства стають зростання, оновлення, розвиток. Циклічний тип розвитку змінюється поступальним. Розвиток економіки на основі техніки, технології, науки перетворюється на провідну детермінанту суспільного розвитку. Виникає нова система цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія. Ідея перетворення світу і підкорення людиною природи стає провідною в культурі техногенної цивілізації. Цінністю стають новизна, оригінальність, взагалі все нове. Принципово змінюється становище індивіда в техногенній цивілізації: утверджується цінність свободи, принцип вихідної рівності людей, автономія

індивіда. Тут набувають особливого значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод. Основним смыслом діяльності індивідів стає досягнення успіху завдяки власним зусиллям.

Індустріальна цивілізація не тільки динамічна і рухлива, але й досить агресивна. Вона придушує, нівелює, підкорює культуру традиційного суспільства. Серед провідних цінностей цієї цивілізації не останнє місце належить цінностям влади, сили, боротьби, панування над природою. Еволюція західних суспільств XIX–XX ст. виявила фундаментальну суперечність техногенної цивілізації. З одного боку, її вища мета – збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем – перетворює людину на просту функцію, засіб економічної сфери. Індивід стає об'єктом маніпулювання з боку масової культури, засобів масової інформації. Але, з іншого боку, техногенна цивілізація орієнтується на свободу індивіда, мобілізує людську активність, стимулює розвиток її потреб та здібностей. Отже, індустріальна цивілізація породжує і економічний базис, і новий тип людини, яка здатна модифікувати цей базис. Із цим пов'язаний розвиток економічного і політичного лібералізму, визнання принципу соціальної справедливості, створення механізму соціального захисту, обмеження влади пануючої еліти, демократичні свободи.

Ідею індустріального суспільства розробляли в 50–60-х рр. XX ст. такі відомі соціологи, як Р. Дарендорф, Р. Арон, У. Ростоу, Д. Белл. Теорії індустріального суспільства поєднуються нині з технократичними концепціями, а також з теорією модернізації.

Концепція **постіндустріального суспільства** була розроблена Д. Беллом і продовжена в соціологічних, економічних, футурологічних концепціях О. Тоффлера, **Дж. Гелбрейта** (1908–2006), Р. Арона. Численні моделі нової цивілізації породжують і численні її назви – постіндустріальне суспільство, суспільство "третьої хвилі", технотронне, постекономічне, трансформаційне. Останнім часом все частіше використовується термін "інформаційна цивілізація". Виникнення нового, інформаційного суспільства пов'язане

насамперед зі змінами в соціальній структурі суспільства, що зумовлено новою роллю науки та техніки. Власність, на думку Д. Белла, втрачає своє значення як критерій соціальної стратифікації, вирішальним тут стає рівень освіти і знань. Основою постіндустріальної цивілізації стає інформація, інформаційна технологія, а також так звані "синергетичні", здатні до саморозвитку системи — комп'ютерні, біотехнологічні.

2. Техніка і суспільний прогрес

Техніка – це створені людьми знаряддя та засоби для здійснення процесів матеріального виробництва, а також обслуговування духовних, побутових та інших невиробничих потреб. Саме поняття „*techne*” в перекладі з давньогрецької мови означає „уміння, майстерність, віртуозність”. Техніка складає важливу частину продуктивних сил суспільства, ілюструючи рівень, досягнутий людством в освоєнні природи. Німецький філософ **Е. Капп** (1808–1896) вважав, що вся історія людства в кінцевому підсумку зводиться до винаходу все більш досконалих знарядь праці.

Техніка складає матеріальний базис кожної специфічної суспільної організації і тісно пов'язана з науковим знанням. Тому природним видається ускладнення техніки в історичному плані. Спочатку між людиною і природою існувала тільки одна технічна ланка — знаряддя виробництва (інструменти). З появою машин людина вже безпосередньо не керує знаряддям праці, а керує машиною, тобто між людиною і предметом праці вже стоять дві технічні ланки. Третя технічна ланка виникає з упровадженням простої автоматики, наприклад, машини з програмним управлінням. Тут програму праці машині задає людина. Але і на цьому технічні вдосконалення не закінчені, бо виникають усе нові ланки.

На розвиток техніки впливають **зовнішні суперечності** – це суперечності між технічними й економічними чинниками виробництва, взаємопроникнення однієї галузі техніки в іншу. **Головними внутрішніми суперечностями**, що

обумовлюють розвиток техніки, є суперечності між цілеспрямованою діяльністю людини і технічними умовами її здійснення.

Техніка посідає проміжне місце між людиною і природою як предметом праці. З одного боку, технічні засоби – це продукт природи, а з іншого боку – продовження природних органів праці людини. Спочатку, будучи предметом праці, технічні засоби самі стають потім знаряддям перетворення предмета праці. Тому власна внутрішня логіка розвитку техніки обумовлена проміжним положенням техніки, її взаєминами з людиною і природою.

Взаємодія людини і техніки в процесі праці ґрунтується на **принципі цільової єдності**. Як органи праці людини, так і технічні засоби є знаряддями перетворення природи відповідно до потреб суспільства. Були часи, коли замість ножа використовували зуби, замість молотка – кулак. Р. Декарт визначав тварину як складну машину, а Ж. Ламетрі розглядав як машину вже і людину. **Ф. Бекон** (1561–1626) вважав за можливе створити штучних людей, тварин і птахів. У гротескній формі подібні намагання розвінчав видатний англійський письменник **Г. Уеллс** (1866–1946) у фантастичному романі „Острів доктора Моро”.

Інший принцип, що розкриває сутність взаємодії людини і техніки – **принцип доповнення або компенсації**. Соціальна функція техніки виявляється у тому, що людина за її допомоги компенсує недосконалість власних органів праці, їхню нездатність виконувати ті чи інші операції із перетворення продуктів природи, предмета праці. Принцип компенсації було реалізовано ще в первісному суспільстві: дрючок збільшив силу руки, ніж полегшив працю нігтів і зубів. Цей принцип реалізується і нині, коли електронно-обчислювальні машини надолужують недостатню людську пам'ять, прискорюють процес мислення.

Тривалий час в історії людства були поширені концепції технологічного оптимізму. Так, давньогрецькі міфи звеличували тих, хто відкрив людям можливості підпорядкувати стихії природи. Згадаємо оповідь про подвиг

Прометей, який приніс людям вогонь з Олімпу. Не випадково і те, що одним з олімпійських богів був Гефест – покровитель ковальського ремесла. На зміну пануванню негативного ставлення до нових технічних винаходів з боку середньовічного духовенства (яке вважало, що ці винаходи принижують всесильність Бога) прийшли гуманістичні погляди. За часів Відродження митці часто були і винахідниками – пригадаємо, наприклад, таку багатогранну особистість, як **Леонардо да Вінчі** (1452–1519).

Починаючи з XVI ст., у Європі набирає темпів **науково-технічний прогрес** – процес поступального розвитку науки і техніки. Розвиток точних та природничих наук у XVII–XVIII ст. створив ґрунт для впровадження наукових досягнень у виробництво. Промислова революція XIX ст. у найбільш розвинених країнах була б неможливою без відкриттів у сферах математики, фізики, хімії.

У XX ст., однак, у соціальній філософії все більше поширюються ідеї технологічного песимізму. Провісником цього підходу був О. Шпенглер, який убачав причини занепаду культури у руйнівному впливі цивілізації, заснованої на технічному прогресі. У другій половині XX ст., незважаючи на досягнення науково-технічної революції (НТР) в автоматизації виробництва, системах телекомунікації, комп'ютеризації, мікроелектроніки, біотехнології, все більше мислителів оголошує техніку демонічною силою, непідвладною людині, яка руйнує і світ природи (екологічні катастрофи), і духовний світ людини.

Складність і неоднозначність НТР не підлягають сумніву. Саме тому недоцільно оцінювати її наслідки лише позитивно або лише негативно. **НТР – це світовий глобальний процес, що полягає у перетворенні науки на провідний фактор не тільки суспільного виробництва, але й усього суспільного життя.** Вона стимулювала принципову перебудову продуктивних сил суспільства, підвищення рівня технічної грамотності працівників, зміну всього способу життя людини. Водночас внаслідок прискорення ритму життя людей, змін форм спілкування людство зіткнулося з глобальними екологічними, демог-

рафічними, національно-релігійними, моральними проблемами. Це зумовлює потребу більш глибокого розгляду поняття суспільного прогресу.

Прогрес – це тип, напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. Однак поняття прогресу не є якоюсь самостійною абсолютною сутністю. Це поняття не можна застосовувати до Всесвіту в цілому, оскільки тут відсутній однозначно визначений напрям розвитку, а також до тих природних процесів, що мають циклічний характер. Поняття прогресу має сенс лише стосовно певного історичного процесу або явища, у чітко визначеній системі оцінок. Зокрема, ми можемо визначати перехід від кам'яних знарядь праці до бронзових, а пізніше – до залізних; початок використання машин у виробництві є свідченням технічного прогресу. У Новий час прогрес техніки стає тісно пов'язаним із прогресом наукового знання.

Що ж є рушійною силою прогресу? **Рушійні сили суспільного розвитку** включають діяльність людей, соціальних груп, соціальних спільнот, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні та недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки.

Визначення критеріїв суспільного прогресу допомагає схарактеризувати різні типи прогресу. Залежно від того, чи мають суперечності прогресивного розвитку антагоністичний характер, чи є неантагоністичними, визначаємо два основні типи прогресивного розвитку – **антагоністичний** та **неантагоністичний**. Основою антагоністичності прогресу є приватна власність на засоби виробництва у різних її формах, що призводить до присвоєння основних продуктів виробництва меншістю суспільства, яка володіє цими засобами. Суперечності, що виявляються у формі антагонізмів (боротьбі класів, соціальному й національному гнобленні, насильстві, війнах), вирішуються в інтересах певної частини суспільства. Відсутність соціальних антагонізмів означає, що суперечності суспільства, якого б ступеня гостроти вони не набували, можуть бути вирішені в інтересах усього суспільства, усіх соціальних груп.

Із позицій сучасного трактування цивілізаційного підходу **історичний процес** постає насамперед не монолінійною послідовністю, а поліцентричним процесом розвитку і зміни таких культурно-історичних форм, як цивілізації. Саме в рамках сучасної версії цивілізаційного підходу кожна з цивілізацій розглядається як нелінійне утворення. Історичний шлях людства за такого підходу постає як сукупність самобутніх історичних організмів, багатолінійний, поліцентричний, багатомірний процес. Цивілізації виступають як своєрідні макросуб'єкти історії, в кожному з яких відтворюється, уособлюється відповідною мірою і специфічним саме для нього чином увесь всесвітньо-історичний процес.

Відповідно докорінним чином переосмислюються тлумачення суспільного прогресу. За нелінійного розуміння історії прогрес убачається не лише в невинному і нескінченному просуванні в одному й тому ж напрямку одного, уніфікованого надсуб'єкта за вектором „від менш досконалого – до більш досконалого”, але не меншою мірою – у самовизначенні, саморозвитку і здійсненні кожною з цивілізацій своїх, лише їй притаманних задатків, здібностей та можливостей. Це зумовлює розробку дослідниками цивілізаційної типології суспільства.

3. Глобалізація та її соціокультурні наслідки

Становлення постіндустріального суспільства поєднується із глобалізацією соціокультурного процесу у сучасному світі. Поняття „глобальний” (від латинського слова *globus* – Земля, світ) набуло поширення у 60-х рр. XX ст. для характеристики ключових питань розвитку людської цивілізації – питань усесвітнього, планетарного масштабу. Взаємодія цих питань на сучасному етапі дозволяє характеризувати їх у межах єдиного процесу глобалізації.

Вивчення глобалізації свідчить про її комплексний характер. Дослідники виокремлюють економічні, інформаційні, політико-ідеологічні, соціокультурні аспекти цього явища. Це дозволяє сформулювати загальне визначення

глобалізації як процесу стрімкого формування єдиного економічного, політичного й інформаційного простору, зумовленого бурхливим розвитком інформаційних і комунікаційних технологій. Пришвидшення й успіх глобалізації пов'язані з тим, наскільки економіка і політика зуміють „культуроцентруватися”, тобто вписати себе до загальної логіки процесу розробки нових культурних універсалій, загальнолюдських цінностей.

Процес глобалізації – це процес становлення цивілізаційної єдності світу. Науково-технічний прогрес об'єднує людство спільними господарськими зв'язками, єдиною торговельною системою і єдиним культурно-інформаційним простором. Усі ми стаємо все більш залежними один від одного не тільки економічно, але і політично, технологічно, інформаційно, культурно. Відомий іспанський соціолог **М. Кастельс** (нар. 1942) у зв'язку з цим запропонував термін „електронне село”: через сучасні засоби комунікації (зокрема, Інтернет) у людини створюється психологічна атмосфера реального і близького контакту з усім світом.

Інформаційна революція докорінним чином змінює внутрішній світ індивіда. Для сучасної людини є доступним широке поле інформації (перш за все візуальної) про моделі культури, споживання, способи життя, що відрізняються від тих, які є заданими цінностями безпосереднього соціального середовища, його звичками, традиціями. Зіткнення зазначених процесів – розширення інформаційних обріїв, яке посилює тенденцію до імітації життєвих стандартів, що потрапляють до цих обріїв, і соціально-психологічної індивідуалізації – справляє могутній вплив на потреби й мотиви особистості. Вони менш, ніж раніше, регулюються культурою, системою цінностей, норм, традицій власного соціального середовища людини і більше – поширеним і визнаним у світовому масштабі стандартом „сучасного” способу життя. Так відбувається глобалізація суспільства масового споживання, яке склалося на Заході.

У сучасному суспільстві, яке динамічно розвивається, із суттєвим рівнем його соціальної стратифікації і втраченими або неефективними традиційними

способами самоідентифікації механізмом соціалізації стає масова культура. Вона починає виконувати ціннісно-орієнтаційні функції, які реалізуються, зокрема, через соціально марковане споживання. Ця культура, що існує в різноманітні варіантів, фактично відображає смакову й естетичну диференціацію потреб, а також складну суспільну ієрархію і через споживання закріплює ці відносини. Не випадково сучасну масову культуру визначають як „великого агента глобалізації”.

Глобальний масштаб інформатизації суспільства характеризує поняття **інформаційного простору – сфери виробництва, передачі, засвоєння і використання інформації**. Інформаційним простором є фізичний простір, у якому циркулюють інформаційні потоки, що переміщуються в часі (передача інформації) та просторі (зберігання інформації).

Людина є головним споживачем інформації, яка збирається, перетворюється, зберігається відповідно до потреб людини. Тому вона одночасно є творцем свого інформаційного простору і його основним елементом, що забезпечує існування та розвиток цього простору. У наш час інформаційний простір відіграє таку значну роль в житті людини, що її існування як біологічного виду може залежати від рівня розвитку і швидкості перетворення цього простору.

Існуючі технології забезпечення життєдіяльності людини неминуче можуть призвести до знищення умов життя людини і самої людини. Ця криза не може бути подолана за короткий час без якісного підвищення інтелекту людини. Для цього необхідне значне посилення інтелектуальних можливостей людини, що неможливе без наявності належного інформаційного простору. У процесі інформатизації відбувається швидке **зростання інформаційного простору людини**. При цьому інформаційний простір особистості досягає розмірів інформаційного простору суспільства, а останнє стає єдиним інформаційним простором з могутньою високорозвиненою інфраструктурою і єдиним інформаційним фондом.

Подібні зміни інформаційного простору вступають у суперечність з психофізичними особливостями людини до сприйняття інформації. У цьому випадку пропускна спроможність людини починає знижуватися аж до повного припинення сприйняття інформації. Розробляється декілька шляхів подолання цієї суперечності. Зокрема, пропонується виявити і використовувати психофізичні особливості людини, які дозволили б у багато разів збільшити можливості отримання та переробки інформації. Цей нетрадиційний шлях вельми принадний, але поки що досить проблематичний. Пропонується також знайти способи посилення відомих інтелектуальних людських здібностей: створення нової інформаційної техніки і технологій, методів обробки та надання інформації, передача все більшої частки інформаційної діяльності інформаційним системам, що створюються на базі нових технологій. Реальний шлях подолання даної суперечності полягає у комбінації різних шляхів на основі гуманістичної етики, яка змогла б докорінним чином змінити всю систему світогляду людей. Завдання такої етики полягає у вихованні гуманістичного світовідчуття, формуванні відчуття відповідальності, етичної переоцінки ставлення до природного середовища.

Отже, цивілізаційний розвиток людства у сучасних умовах характеризується складністю та суперечливістю, зумовленими впливом багатьох чинників. У ситуації надзвичайної соціальної мобільності, зростання інформаційних та культурних зв'язків, економічних контактів світ, з одного боку, стає все більш тісним і взаємозалежним, а з іншого – зростає тенденція до опору культурній та етнічній уніфікації, нівелюванню ціннісних особливостей, національних традицій різних країн. Усі ми різні і, тим більше, готові відстоювати своє право залишатися самими собою, але всі ми живемо в єдиному світі, де неможливо відокремитися від близькості іншого – чужої культури, мови, традицій, навіть якщо вони нам не до вподоби. Основна проблема глобалізації – це питання „Як жити разом?“, а основний її сенс – здатність прийняти ознаки іншої цивілізації, не втрачаючи своєрідності власної культури, вміння вести рівноправний діалог культур.

Феномен глобалізму, порівняно новий для людського сприйняття, є внутрішньо суперечливим і далеко не однозначним. Його актуальність визначається численними явищами, породженими сучасним розвитком людства. Рух антиглобалізму, економічна, військово-політична, соціокультурна глобалізація, глобальна економічна криза, зростання народонаселення, бідність, тероризм – усі ці гострі питання нашого сьогодення так або інакше пов'язані з феноменом глобалізму.

У чому ж полягає сутність глобалізму? Його соціальна природа є дуже різномірною. У культурно-історичному визначенні **глобалізм** постає як загальносвітова культура, що охоплює національні культури у всіх формах свого вияву. У природничо-науковому визначенні глобалізм розглядаємо крізь призму глобальних змін, що можуть призвести до екологічних катастроф. У політичному аспекті глобалізм є процесом становлення нового світового порядку, який на сучасному етапі постає як нова колонізація світу.

Тривалий час світ ХХ століття був розколотий на два угруповання, які протидіяли одне одному: країни, орієнтовані на СРСР (соціалістичний табір) і країни, орієнтовані на США (капіталістичний табір). Нині на зміну двополюсному (біполярному) світу прийшов багатополосний, але існує тенденція перетворення його на однополюсний світ. Ця тенденція соціального розвитку до однополюсного світу породила ідеологію сучасного **глобалізму**. Ще нещодавно (у 60–80-ті рр. ХХ ст.) ідея глобалізму розумілася як система мислення, спрямованого на розгляд глобальних проблем людства. Але наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. ця ідея зазнала значних трансформацій. Нині **глобалізм – це ідеологія і політика світової еліти (фінансової олігархії, транснаціональних корпорацій), спрямована на утвердження тотальної економічної влади над усіма сферами соціального життя, економічне та політичне панування у планетарному масштабі.**

Західна філософія глобалізму спирається на ряд теоретичних концепцій. До них, зокрема, належать, теорія відкритого суспільства К. Поппера, світ-системний підхід **І. Валлерстайна** (нар. 1930), концепція „зіткнення

цивілізацій” **С. Хантінгтона** (1927–2008), концепція „кінця історії” **Ф. Фукуями** (нар. 1952), геополітичний варіант глобалізації **З. Бжезінського** (нар. 1928). К. Поппер ідеалізує „відкрите суспільство” західного зразка, оскільки, на його думку, лише воно є відкритим для модернізації, а тому готове принести свої історичні цінності, традиції, надбання культури в жертву технологічним новаціям. Тим самим обґрунтовується універсальний принцип уніфікації культурного різноманіття народів та держав відповідно до єдиного стандарту нового світового порядку. С. Хантінгтон вважає, що основою зіткнення цивілізацій є нині не економічні та політичні суперечності, а міжкультурні відмінності, що йдуть углиб етнічної й цивілізаційної історії; Захід, на його думку, вступає в боротьбу з усіма незахідними цивілізаціями. З. Бжезінський відверто визначає глобалізм як глобальну перевагу США – „дійсно світової держави” – над усіма іншими країнами світу.

Які ж чинники зумовлюють таку ситуацію? Дослідники визначають такі передумови поширення принципів глобалізму:

- реалізація геополітичної могутності США, які цілеспрямовано прагнуть утвердити однополюсний світ;
- бурхливе економічне зростання у „глобальному трикутнику” Північна Америка – Західна Європа – Південно-Східна Азія;
- руйнівний хаос, пов’язаний з послабленням економічної та політичної ролі національних держав на тлі зміцнення могутності транснаціональних корпорацій;
- тиск транснаціоналізму на сучасність, пов’язаний зі зростанням активності цивілізацій, які раніше належали до „третього світу”;
- поляризація світового співтовариства на „золотий мільярд” та решту людства;
- демографічний вибух, який переважно охоплює найбільш бідні частини людства;

- наука як безпосередня продуктивна сила, що містить у собі не тільки позитивне начало, але й руйнівний потенціал (зброя масового ураження, інформаційна та психологічна зброя, генна інженерія).

У межах глобалістської доктрини виникає ідея „золотого мільярда” як привілейованої частки людства – єдиної, що гідна поряdkувати ресурсами планети. Оскільки, як було засвідчено вченими, сучасні тенденції економічного розвитку ведуть до певних меж зростання, то ці межі можна значно відсунути за рахунок усунення від ресурсів більшості населення планети (5 млрд. людей). Тільки обрана меншість достойна кращого майбутнього. Така позиція виправдується ідеєю природного ринкового відбору з його основним критерієм – ринковою рентабельністю. Лише ті країни, які виявили свою життєздатність за цим показником, мають право користуватися дефіцитними планетарними ресурсами, розвивати свою промисловість, науку, культуру. Інші народи не повинні чинити опору переходу національних ресурсів до рук тих, хто краще буде розпоряджатися ними. Тим самим підривається основний принцип демократичного співтовариства – рівна гідність людей, рівне право на краще майбутнє.

У сучасній світовій економіці домінує глобальна фінансова олігархія, яка не тільки визначає правила економічного і політичного світового порядку, але й впливає на духовну атмосферу: девальвується все, що не можна продати за гроші, – сумлінність, безкорисливість, чесність, патріотизм, національні святині. Головними засобами поширення впливу фінансової олігархії є транснаціональні корпорації, що контролюють ринки сировини та збуту товарів у різних регіонах світу. Таким чином, створюється глобальна система протекторату над національними економіками.

На початку XXI ст. ідеологія глобалізму фактично втілює прагнення правлячих кіл США, що претендують на роль світового лідера. Глобалізм виявив свою ворожість щодо національно-культурної спадщини народів світу. Виникає явище комерціалізації культури, коли більш рентабельне тиражування коміксів, астрологічних календарів, порнопродукції витісняє культурні

здобутки, що ґрунтуються на гуманістичних цінностях. Принцип економічної доцільності поширюється не тільки на економічну сферу. Фундаментальна наука, гуманітарне знання, універсальна теоретична освіта, літературна класика, високе мистецтво, духовна свобода девальвуються у світі, в якому панує комерційна вигода і ринковий розрахунок.

Такі ідеї набувають розповсюдження через активний вплив сучасних ЗМІ. Наслідком динамічного цілеспрямованого інформаційного впливу на індивідуальну свідомість є те, що людина все більше починає жити не в реальному світі, а у світі інформаційних фантомів. Навіть повсякденну реальність індивідуальна свідомість намагається оцінювати, виходячи в основному з досвіду і системи цінностей, що набуті нею через комплекс існуючих у суспільстві інформаційних технологій, в першу чергу ЗМІ. У ряді випадків цей досвід і система цінностей можуть бути імплантовані до індивідуальної та суспільної свідомості ззовні, будучи штучно сконструйованими спеціалістами в галузі інформаційних технологій відповідно до цілей певного замовника. У ролі такого замовника можуть виступати як державні, так і інші структури. Виникає проблема маніпулювання людською свідомістю, яка виявляє себе на різних рівнях, становить загрозу розвитку як людства в цілому, так і кожної особистості.

За умови подальшого поширення глобалізму як варіанту уніфікації соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя усього світу перспективою людства неминуче стає масштабний ціннісний конфлікт. Збереження миру має бути пов'язане не з нав'язуванням стандартів однієї держави усім іншим, а з усвідомленням вікових традицій, історико-культурної пам'яті народів, моральних та релігійних норм як запоруки існування людської цивілізації.

4. Глобальні проблеми людства: сутність та класифікація

Наприкінці XX ст. людство зіткнулося з низкою проблем, що мають глобальний (всепланетний) характер і загрожують самому існуванню людства в

майбутньому. Гострота і складність цих проблем викликали появу нової галузі знання – **глобалістики, теорії глобальних проблем**, в розробці якої беруть участь представники не тільки суспільних і гуманітарних, але й природознавчих і технічних наук. Особлива роль в осмисленні глобальних проблем належить філософії, яка розкриває основоположні принципи життя людини в сучасному світі. Філософія дає можливість зрозуміти, якими повинні бути суспільство та особистість, щоб не втратити свого людського характеру.

Виникнення глобальних проблем припадає на ХХ ст., хоча передумови цього були закладені всім розвитком техногенної цивілізації. Саме у ХХ ст., в ході НТР, антропогенний вплив на природу набув планетарних масштабів, як і проблеми, пов'язані з ним. **Глобальні проблеми** – це ті проблеми, що зачіпають інтереси людства в цілому, від яких залежить доля і саме виживання людства на планеті, а тому такі проблеми можна вирішити тільки спільними й організованими зусиллями всього світового співтовариства.

Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. за ініціативою італійського економіста **А. Печчеї** (1908–1984) була створена міжнародна громадська організація – Римський клуб. Нині Римський клуб налічує близько 100 дослідників із 30 країн світу. Представники Римського клубу стали активно досліджувати глобальну проблематику, складати прогнози і давати практичні рекомендації щодо стратегії діяльності людства. Уже перші доповіді цієї організації містили прогноз щодо неминучої катастрофи людства за умов збереження існуючих темпів і тенденцій розвитку. Були визначені межі зростання світової цивілізації, зумовлені обмеженістю природних ресурсів планети, руйнівним характером антропогенного втручання в природне середовище, зростанням народонаселення тощо. Основна ідея останніх доповідей Римського клубу – доля людства залежить від нових якостей самої людини, від формування нового світогляду, ядром якого буде глобальна свідомість людей, тобто усвідомлення ними своєї відповідальності за долю планети і людства.

Представники Римського клубу вперше здійснили **класифікацію глобальних проблем**, що включають в себе інтерсоціальні, природно-соціальні й антропосоціальні проблеми.

До **інтерсоціальних глобальних проблем** належать: проблема глобальної безпеки, збереження миру на планеті в умовах збільшення локальних конфліктів, встановлення справедливого економічного порядку (проблема відносин між багатими та бідними країнами, що пов'язана із загальними відносинами „Захід – Схід”), проблема міжнародного глобального тероризму, підтримка і збереження мультикультуралізму (множинності етнічних культур) на планеті.

Природно-соціальні глобальні проблеми включають:

- екологічні проблеми (охорона природи, розумне освоєння світового океану і космосу);
- сировинна проблема (за останні 40 років у світі використано мінеральної сировини стільки, скільки за всю попередню історію);
- проблема енергетичних ресурсів (кожні десять років вироблення електроенергії подвоюється, хоча запасів джерел енергії – нафти, вугілля, торфу, сировини для атомної енергетики – вистачить при сучасній динаміці ще на декілька десятиріч).

Щодо екологічної проблематики, то світовим науковим співтовариством були сформульовані три основні стратегічні підходи:

- обмежувальна стратегія або стратегія нульового зростання (пропозиція обмежити виробництво і споживання);
- стратегія оптимізації (пошук такого оптимального рівня та якості виробництва, що забезпечує розвиток без катастроф);
- стратегія замкнених циклів на основі біотехнологій і безвідходних виробничих процесів.

До **антропосоціальних глобальних проблем** належать проблеми забезпечення суспільством умов для повноцінного розвитку індивіда (охорони здоров'я, освіти, контролю за кількістю народонаселення). Цінності людського

здоров'я в умовах глобалізації набувають все більшого значення. Це пов'язано з посиленням небезпеки, яка виникає через невирішеність людством численних соціально-економічних та екологічних проблем. Проблема людського здоров'я належить до тих проблем, ступінь розв'язання яких зумовлює не лише кількісні та якісні характеристики подальшого розвитку людства, а навіть саму можливість його існування в майбутньому як біологічного виду.

Проблеми охорони здоров'я мають певні особливості в різних регіонах світу. Найбільш гостра загроза людському здоров'ю постає у країнах, які розвиваються. Головними чинниками цього є зростання бідності і нестача продовольства – тенденції, які в останній чверті XX – на початку XXI ст. тільки посилюються. З ними пов'язані висока захворюваність і дитяча смертність, незабезпеченість населення чистою питною водою. Нераціональне та неповноцінне харчування становить пряму загрозу здоров'ю людства, а використання екологічно небезпечних технологій може призвести до виродження на генному рівні цілих націй і народів.

Інші проблеми є спільними для розвинених держав та країн „третього світу”. Це, зокрема, зростання числа генетичних, онкологічних, алергічних захворювань, збільшення споживання ліків, рівня аварійності, зниження імунного статусу, пандемія СНІД. Великий ризик для здоров'я населення становить деградація природних ресурсів у результаті людської діяльності, особливо хімічне та радіаційне забруднення (в Україні це засвідчила аварія на Чорнобильській АЕС). Дослідники прогнозують, що до 2030 р. ці тенденції зберігатимуться.

Серед усіх глобальних проблем особливе місце посідає **демографічна (проблема народонаселення)**. Всі інші проблеми певною мірою пов'язані зі зростанням кількості людей на Землі. Сьогодні на планеті мешкає 6 млрд. людей; це складає рівно половину можливої кількості населення Землі (за іншими, більш оптимістичними підрахунками, – чверть можливостей планети). Уся попередня історія людства привела до появи першого мільярда населення в середині XIX ст. Сьогоднішня динаміка зростання – 1 млрд. за 10 років. Зміна

такої динаміки може залежати переважно від зміни економічного зростання (зони високої народжуваності співпадають із зонами низького економічного зростання). На динаміку зростання народонаселення впливає не тільки економічний фактор, але й культурно-національні і релігійні фактори. За прогнозами, у найближчому майбутньому особливо швидко буде зростати населення Африканського континенту та Індії. У європейських країнах, у тому числі в Україні, спостерігається низька народжуваність.

Кожна глобальна проблема співвідноситься з усіма іншими, і очевидне, на перший погляд, вирішення однієї з них може ускладнити або якось впливати на рішення інших. Жодна з цих проблем не може бути вирішена за рахунок послідовного застосування заснованих на лінійному підході методів минулого. Як показав досвід, на певному рівні розвитку людства проблемні явища починають поширюватися усією планетою, незважаючи на відмінності конкретних соціально-політичних умов, що існують у різних країнах, – саме так вони утворюють глобальну проблему.

Отже, різні глобальні проблеми мають єдину основу – стихійність і нерівномірність суспільного розвитку. Вирішення кожної з них вимагає від людства переходу до узгоджених, планомірних дій у світовому масштабі. Основними підходами до вивчення глобальних проблем є **соціальні, наукові та гуманістичні**. Їх комплексне застосування потребує формування нової, планетарної свідомості людства. Сучасна глобалістика все частіше звертається до гуманістичних цінностей, які розглядаються у межах проєктів майбутнього.

Одним з перших учених, хто поставив і докладно розробив питання про гуманістичний вимір глобальних проблем, був радянський філософ **І. Фролов** (1929–1999). Він зазначає, що розкриття цього виміру передбачає відповіді на такі питання:

- чи змінюється на сучасному етапі сама людина, її біологічна, генетична природа, психофізичні якості?
- Як ці зміни відбиваються на фізичному та духовному світі людини, її сприйнятті сенсу й мети життя?

- Чи здатна наука допомогти соціальній реалізації сутності людини?
- Як наука може впливати на розвиток здібностей людини та її потреб, сприяти досягненню соціальної рівності людей при збереженні своєрідності кожної особистості?

Нагадаємо, що поняття прогресу у соціальній філософії позначає розвиток суспільства та його підсистем від менш досконалих до більш досконалих. Мета і завдання, які висувують люди у процесі суспільного розвитку, зазнають постійних змін. Відповідно оцінки прогресу теж мають історично мінливий характер.

Що ж очікує людство в майбутньому? У ХХ ст. виникла особлива **наука про майбутнє – футурологія**, яка створює певні моделі майбутньої цивілізації, визначає її характеристики.

Найбільш розвинені країни вже вступили в період розвитку **інформаційної цивілізації**. Які ж основні **контури нової цивілізації**?

По-перше, очевидним стає принципово інший тип детермінації нової цивілізації. Це будуть вже не соціально-економічні і техніко-технологічні чинники, а фактори людської самодетермінації – свідомості, вільного вибору, соціально-культурних пріоритетів.

По-друге, така цивілізація має ґрунтуватися на іншій, ніж техногенна, системі культурних цінностей: на етиці ненасильства, на відмові від культу сили і панування, на толерантному ставленні до різних культурних традицій, на принципово інших засадах ставлення до природи. Зростання цілісності і єдності людства буде супроводжуватися зростанням багатоваріантності і різноманітності культурного розвитку.

По-третє, нове суспільство буде ґрунтуватися на розвитку нового типу соціальних зв'язків людей. Суспільство розрізнених, атомізованих індивідів заступить суспільство вільних спільнот, де людина стане будувати свої зв'язки, виходячи з міркувань вільного вибору, орієнтуючись на власні смаки і потреби.

По-четверте, технологічною основою майбутньої цивілізації будуть принципово нові процеси і об'єкти, які здатні до саморозвитку (комп'ютерні

системи, біотехнологічні комплекси). Нині визначальним ресурсом стає інформація. Інформаційний продукт недостатньо купити, його треба вміти використовувати. Тому надзвичайно підвищується роль освіти, яка має бути безперервною протягом життя.

Інформаційне суспільство не буде суспільством безпроблемним. Воно формується не як період всезагального миру і благоденства, а як найбільш насичений суперечностями етап соціального прогресу. Імовірним є майбутній активний опір розвитку нової цивілізації. Може посилитися поляризація світу внаслідок різних рівнів освоєння і доступу до засобів інформаційного простору. Інформаційні технології, пов'язуючи людей земної кулі, водночас можуть залишитися недоступними в своїх найбільш розвинених варіантах для багатьох територій і народів, які не стануть об'єктами інтересу для глобальної економіки. Зокрема, А. Панарін прогнозує появу так званого четвертого світу (поза межами процесів глобалізації) і його природну реакцію – виникнення глобального кримінального механізму, зростання різного роду фундаменталізмів (з можливою інформаційною війною) та новими варіантами тероризму.

Такі загрози змушують шукати шляхи подолання існуючих проблем. Ще наприкінці 70-х рр. XX ст. філософи застерігали щодо можливості появи інформаційного імперіалізму, коли інформація стане засобом тиску і панування над людьми. Вже сьогодні, коли в інформаційному просторі постійно збільшується кількість псевдоінформації, у людей виникає бажання не мати інформації, звільнити себе від інформаційного тиску задля збереження власної духовної свободи.

А. Печчеї слушно зазначає, що лише через розвиток кращих людських якостей і людських здібностей можна досягти змін всієї орієнтованої на матеріальні цінності цивілізації, використовувати її величезний потенціал в інтересах усього людства. Всеосяжний суспільний прогрес можливий тільки на шляху поєднання досягнень техногенної цивілізації зі здобутками гуманістичної культури. Якщо ми хочемо зараз приборкати негативні наслідки

науково-технічної революції і спрямувати людство до гідного майбутнього, то необхідно перш за все подумати про зміну світу самої людини, про революцію в самій людині.

Отже, жоден окремий напрям розвитку – економічний, науково-технічний чи технологічний – не зможе вивести людство з історичної безвиході, якщо він не буде підкріплений гуманітарною революцією, перебудовою свідомості, у якій мають знайти відображення загальнолюдські цінності. Глобальні проблеми за своєю сутністю є проблемами як соціальними, так і духовно-моральними. Тому для збереження майбутнього потрібен новий тип особистості, яка б усвідомила планетарну відповідальність і безперспективність існування, не осяяного світлом великих моральних ідей.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке цивілізація? Схарактеризуйте основні значення цього поняття.
2. Як співвідносяться формаційний та цивілізаційний підходи до історичного процесу в контексті сучасної філософії історії?
3. Визначте поняття „техніка”. Яку роль у розвитку людства вона відіграє?
4. Розкрийте головний зміст концепції технологічного оптимізму й технологічного песимізму?
5. Визначте, у чому полягає складність тлумачення поняття „прогрес”?
6. Назвіть головні цивілізаційні типи. Схарактеризуйте особливості кожного з них.
7. У яких сферах сучасного життя знаходять прояв глобалізаційні процеси?
8. Як інформатизація суспільства впливає на духовний світ людини?
9. Схарактеризуйте поняття інформаційного простору та перспективи його розвитку.
10. Визначте головні прояви глобалізму у сучасному світі та їх наслідки.
11. Які головні групи глобальних проблем визначають дослідники?
12. Які риси характеризують поняття планетарної свідомості людства?
13. Визначте головні перспективи розвитку людства у XXI ст.

Література до теми “Цивілізація і прогрес. Глобальні проблеми сучасності”

1. Братимов О. В. и др. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. – М. : ИНФРА–М, 2000. – 344 с.
2. Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус та ін. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.
3. Дилигенский Г. Г. Человек перед лицом глобальных процессов // Грани глобализации: трудные вопросы современного развития. – М. : Альпина паблишер, 2003. – С. 329–359.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
5. Квіткін П. В. Духовне життя соціуму в умовах становлення інформаційного суспільства // Наукові записки Харківського університету Повітряних сил. Соціальна філософія, психологія. – 2008. – Вип. 1. – С. 37–49.
6. Кефели И. Ф. Социальная природа глобализма // Перспективы человека в глобализирующемся мире. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 88–147.
7. Лисенко М. В. Інформаційне суспільство як теорія і практика сучасності // Вісник Національного технічного університету Київський політехнічний інститут. Філософія, політологія, педагогіка. – 2007. – № 2, ч. 1. – С. 23–26.
8. Панарин А. С. Искушение глобализмом. – М. : ЭКСМО, 2003. – 413 с.
9. Романюк С. Н. Информационное общество и его войны // Гуманітарний часопис. – 2009. – № 1. – С. 120–124.
10. Толстых В. Социокультурный вызов глобализма // Глобализация и идентичность: хрестоматия. – Х. : Ексклюзив, 2007. – С. 344–361.
11. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. – М. : Логос, 2001. – 254 с.